ISSN 2278-8808
UGC APPROVED SR. NO. 45269
SJIF 2016 = 6.177
An International Peer Reviewed & Referred
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

समावेशक शिक्षण

डॉ. भाऊसाहेब सोपान आंधळे

प्राचार्य, मातोश्री पार्वतीबाई कोते शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, अकोले, ता. अकोले, जि. अ. नगर.

Abstract

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर 1970 साली समावेशक शिक्षणाची चर्चा सुरू झाली. सुरूवातीला हा विचार मानवी हक्कातून पुढे आला. सन 1990 मध्ये जागतिक स्तरावरील परिषद थायलंड मधील ओमरिप येथे झाली. त्यामध्ये 'सर्वांसाठी शिक्षण' ही संकल्पना पुढे आली. या परिषदेमधूनच समावेशित शिक्षण ही संकल्पनाही पुढे आली. सर्वसामान्य मुले शाळेत प्रवेश घेतात तेव्हा त्या शाळेतील सर्व उपक्रमांमध्ये ती सहभागी होतात. परंतु काही दुबळी अक्षमता असलेली, सामर्थ्याचा अभाव असलेली, दुर्बल, अपंग मुले असतात. त्यांना शाळेतील सहाध्यायांशी संपर्क साधण्यात शालेय कार्यक्रमांमध्ये व अध्ययनामध्ये अडचणी येतात. अशा मुलांसाठी वेगळया प्रकारच्या शालेय उपक्रमांची रचना आवश्यक असते. ही मुले काय करू शकत नाहीत याची माहिती असणे आवश्यक आहे. दृष्टिहीन, कर्णबधिर, मतिमंद, बहुविकलांग, मनोविकृती असलेली मुले काम करू शकत नाहीत, उपजीविकेसाठी काही मिळवू शकत नाहीत म्हणून त्यांना घरीच बसून सुरक्षित ठेवण्यात यावे हा पारंपारिक विचार आहे. काही शाळा त्यांना प्रवेश नाकारतात. समावेशक शिक्षणामध्ये हा दृष्टिकोन पूर्णपणे बदलण्यात आलेला आहे. आपल्या वयाच्या मुलाबरोबर जवळच्या शालेत शिकण्याचा प्रत्येक मुलाला हक्क आहे.

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

समावेशक शिक्षणाची संकल्पना

1. Inclusive thus has been defined as the acceptance of all pupils within the mainstream education system, taught within a common framework and identified as the responsibility of all teachers.(Thomes -1991)
2. संपुर्ण शिक्षण व्यवस्थेव्दारे विशेष गरजा असणाऱ्या विदयार्थ्यांना त्यांच्या गरजांनुसार सर्व सामान्य शिक्षण योजनेत सहभागी करून घेणे म्हणजे समावेशक शिक्षण होय.
3. समावेशक शिक्षण म्हणजे शिक्षणप्रवाहात सर्वांचा समावेश.
4. शिक्षणाच्या वेगवेगळया संधी वेगवेगळया मार्गांनी, पध्दतींनी उपलब्ध करून देणे म्हणजे समावेशक शिक्षण होय.

5 . समावेशक म्हण्जे शिक्षणपध्दतीच्या मुख्य धारेत सर्वांचा स्वीकार . त्या सर्वांना शिकवितांना सामान्य शिक्षणाच्या चौकटीत शिकविले गेले पाहिजे .

समावेशक शिक्षणासंदर्भातील घडामोडी

1960 मध्ये ब□याच देशातून अस्तित्वात आली

1981 संकल्पनेस चालना व प्रसार

1990 ही संकल्पना जागतिक स्तरावर मांडली

1994 भारतासह **92** देश व **25** संघटनांनी संकल्पना मान्य केली

समावेशक शिक्षणाची उदिदष्टे ः

1 . समावेशक शिक्षणाचा अर्थ समजणे .

2 . समावेशक शिक्षणात शाळेचे स्वरूप समजून घेणे .

3 . विशिष्ट गरजा (Special Education Needs) संकल्पना स्पष्ट करणे .

4 . दुर्बल आणि अपंग यातील फरक समजून घेणे .

5 . या गटासाठी असलेली सध्याची माहिती समजून घेण तसेच सध्याच्या शिक्षणपध्दतीमधील बदलाची माहिती घेणे .

6 . समावेशक शिक्षणाची कार्यवाही समजून घेणे .

समावेशक शिक्षणात अपंगांना दिल्या जाणा□या विशेष सेवा ः

1 . अत्यावश्यक सेवा .(Essential Services)

2 . सहाय्यक सेवा . (Supportive Services)

3 . अंशतः सेवा . (Peripheral Services)

1 . अत्यावश्यक सेवा ः (Essential Services) :

यामध्ये **3** प्रकारच्या सेवांचा समावेश होतो .

1 . **वर्गशिक्षक** ः वर्गशिक्षकांना विशेष प्रशिक्षणाव्दारे प्रशिक्षित केले जाते .

2 . **पालक** ः प्रशिक्षित शिक्षक विविध प्रकल्प राबवुन पालकांना शिक्षणात सहभागी करून घेतात . अपंग मुलांच्या शिक्षणात येणारे पालकांचे वृत्तीविषयक अडथळे कमी करतात .

3 . **सहाध्यायी क्र वर्गमित्र** ः अपंगाच्या समवयस्क□सहाध्यायी वर्गमित्रांना योग्य मार्गदर्शन करून अपंग शिक्षणात त्यांचाही सहभाग घेता येतो .

2. सहाय्यक सेवा ः (Supportive Services)

समावेशक शिक्षणात विशेष शिक्षक प्रशिक्षण घेतलेल्या प्रशिक्षित शिक्षकांची सेवा, सहाय्यक सेवा म्हणून अपंगांना पुरविली जाईल. हे शिक्षक विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांच्या विशेष गरजा लक्षात घेऊन त्यांच्या अपंगत्वानुसार विविध सहाय्यक साधने अपंगांना पुरवितील. श्रवण विकलांग मुलांना श्रवणयंत्र दिले जाईल. दृष्टिदोष असणाऱ्यांना चष्मे, ब्रेलर, ब्रेलपाटया टेपरेकॉर्डर, अस्थिव्यंगांना कृत्रिम अवयव, कॅलिपर्स, जोडे, चाकाच्या खुर्च्या इ. सहाय्यक शैक्षणिक साधनांचा पुरवठा करतील.

3. अंशतः सेवा : (Peripheral Services)

समावेशक शिक्षणात अपंग मुलांना मिळणाऱ्या अंशतः सेवा तात्कालीक स्वरूपाच्या असतील. जिल्हा पुनर्वसन केंद्र, सेवाभावी सामाजिक संस्था यांच्या सेवा या प्रकारात मोडतील. अपंगत्वाचे निदान करणे, अपंगत्वाचा दाखला देणे, अपंगत्वाची तपासणी करणे, निदान करणे यासाठी विविध संस्था या मुलांना तात्कालीक सेवा प्रदान करतील.

समावेशक शिक्षणाचे फायदे

1. समावेशक शिक्षणात अपंगांचे शिक्षण हा सर्वसामान्य शिक्षणाचा एक भाग आहे.
2. समावेशक शिक्षणात प्रत्येक कार्यात अपंगांना समाविष्ट होण्याची समान संधी मिळेल.
3. प्रत्येक अपंगांना त्यांच्या आवडी-निवडीच्या शाळेत जाण्याची सुविधा प्राप्त होईल.
4. विशेष गरजा असणाऱ्या विदयार्थ्यांना शैक्षणिक व रोजगार ग्राहक म्हणून विशेष सर्जनशील, सामुदायिक, घरगुती स्वरूपाच्या प्रत्येक सामाजिक कार्यात सहभागाची समान संधी मिळेल.
5. विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांना वेगळे काढून त्यांच्या अपंगत्वावर लक्ष केंद्रित करण्यापेक्षा त्यांचे अपंगत्व सर्वांनी स्वीकारून अपंगांना अपगत्वावर मात करण्याची संधी मिळवून देता येई ल तसेच सर्वांच्या एकत्र शिक्षणाने खर्च कमी होईल.
6. सर्वसामान्य शाळेत ही मुले जाऊ लागली की सर्वसामान्य शाळेतील शिक्षकांना शास्त्र, भाषा, गणित इ. चा अभ्यासकम म्हणजे काय शिकवायचे हे माहित असते. ते कासे शिकवायचे याच्या अध्यापन पध्दती, अध्ययन, अध्यापन साधने, मूल्यमापन इ. संबंध प्रशिक्षण दिले तर हे शिक्षकही अपंगांना शिकवू शकतील.
7. अपंगातील 75 टक्के अपंगांना विशेष शाळेच्या मर्यादित वातावरणापेक्षा सर्वांबरोबर शिक्षणाची संधी उपलब्ध होईल तसेच प्रगत विकसित तंत्रज्ञानाचा उपयोग अपंग शिक्षणाचा प्रचार, प्रसार शिक्षकांचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण यासाठी करता येईल.

8 . अपंगांना त्यांच्या गावी लवकरात लवकर शिक्षणाची संधी प्राप्त झाल्याने प्रगतीच्या अधिक वाटा मिळू शकतील .

समावेशक शिक्षणाची वैशिष्टये ः

1 . शाळा सर्व प्रकारच्या मुलांना प्रवेश देते .

2 . शिक्षकाच्या अंगी सर्व प्रकारच्या मुलांना शिकविण्याचे अध्यापन कौशल्य असावे लागते .

3 . विशिष्ट गरजा असलेल्या अपंग मुलांचे शिक्षक व संस्था स्वागत करतात .

4 . सर्व प्रकारच्या मुलांना शिकण्याच्या सुविधा शाळेकडे असतात .

5 . गरजू मुले शिक्षणापासून वंचित राहत नाहीत तसेच मुलांना प्रगतीसाठी पालकांची भुमिका महत्त्वाची असते तसेच मुलांच्या क्षमतेनुसार शिक्षणाची उदिदष्टये वेगवेगळी असतात .

6 . शिक्षक मुलाकडे वैयक्तिक लक्ष देऊन त्याची प्रगती करतात .

7 . सर्वसामान्य मुलांना अपंग मुलांशी सारखा संबंध येतो .

8 . मुलांच्या समस्या सोडविण्यासाठी सर्व शिक्षक विचारविनिमय करतात .

9 . शाळेत शैक्षणिक उपकमांबरोबर सामाजिक कार्याची माहिती दिली जाते .

10 . वर्गात जास्त विदयार्थी असले तरी उपकमांमध्ये सर्वाना सहभागी करून घेतले जाते .

पारंपारिक शाळा आणि समावेशक शाळा यातील फरक

पारंपारिक शाळा	**समावेशक शाळा**
काही विदयार्थ्यांना शिक्षण दिले जाते	सर्व विदयार्थ्यांना शिक्षण दिले जाते
शिक्षणाचा ढाचा क्र पध्दती ठरलेली असते	शिक्षणात लवचिकता असते
सामुदायिक अध्यापन असते	वैयक्तिक अध्यापन असते
अध्यापनाला महत्व असते	शिकण्याला महत्व असते
विषय केंद्रित शिक्षण पध्दती असते	बालकेंद्रित शिक्षण पध्दती असते
शामान्य शाळेत सामान्य मुलांनाच प्रवेश मिळतो .	समावशक शाळेत मात्र सर्वांना प्रवेश मिळतो
शिक्षकांना फक्त सर्वसामान्य मुलांना शिकविण्याचे कौशल्य असते	शिक्षकांना सामान्य मुले व विशेष शैक्षणिक गरजा असणारी मुले यांनाही शिकविण्याचे कौशल्य असते
शामान्य शाळांमध्ये सामान्य विदयार्थ्यांच्या भौतिक सुविधा केलेल्या असतात .	समावेशक शाळेत मात्र भौतिक सुविधांमध्ये वाढ केलेली असते
शामान्य शाळेतील वातावरण विशेष गरजा असणाया मुलांच्या प्रगतीसाठी अनुकूल असतेच असे नाही	समावेशक शाळेतील वातावरणामध्ये विशेष गरजा असणाया मुलांच्या प्रगतीसाठी अनुकूल असते

समाजाचा व राष्ट्राचा विकास शिक्षणावर अवलंबून असतो. व्यक्तिची□समाजाची□राष्ट्राची प्रगती होण्यासाठी अपंग व्यक्तिंना शिक्षणात सामावून घेण्याची आवश्यकता आहे.

अपंग ः व्याख्याः

1. ज्यामुळे यश मिळविण्यास अडचण निर्माण होण्याची शक्यता आहे असे व्यंग असणे म्हणजे अपंगत्व होय. □इंग्रजी शब्दकोशानुसार□

2. अपंग म्हणजे स्वतःची कामे स्वतः करायला असमर्थ □विकलांग□व्यंग असलेला □लुळा□ पांगळा इ. □श्री दाते व कर्वे महाराष्ट्र शब्दकोशः विभाग पहिला□

शालेय प्रगती करू न शकणारी मुले , अयोग्य वातावरणामुळे दूर असलेली मुले समावेसक शिक्षणात सामावून घ्यावी लागतात म्हणून मुलांच्या समस्या कोणत्या आहेत त्यावर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

विकलांगपणा हा कोणत्या स्थितीत आहे याची नेमकी माहिती शिक्षकाला व समाजाला असणे आवश्यक आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेने त्याचे वर्णन खालीलप्रमाणे केले आहे.

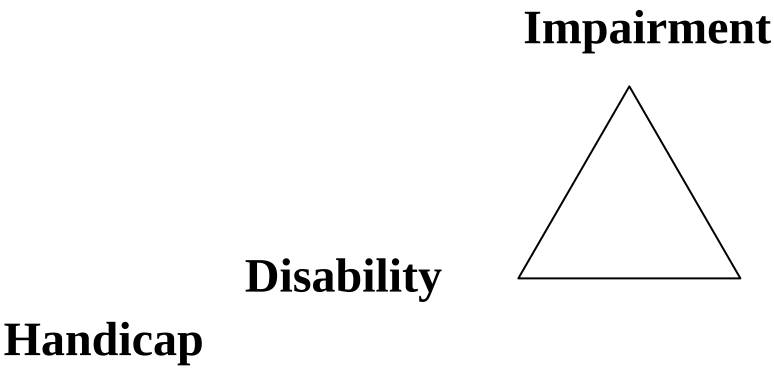

1. **Disability** – Consequence of impairment of functional performance and activity of individual.
2. **Impairment** – Loss of anatomical structure.
3. **Handicap** – Impairment or disability limits or present the role that is normal.

विशेष गरजा असलेली बालके ः

शाळा व महाविदयालयांच्या अभ्यासक्रम हा सर्वसामान्य विदयार्थी डोळयासमोर ठेवून तयार केला जातो. अभ्यासक्रम , पध्दती , तंत्रे , इतर शैक्षणिक उपक्रम हे सर्वसामान्य विदयार्थ्यासाठी असतात. परंतु कोणताही वर्ग असा पूर्णपाणे सर्वसामान्य विदयार्थ्यांचा असू शकत नाही. घ्यार्गा मर्ध्य विविधता असते. विदयार्थ्यांच्या बुध्दयांकानुसार वर्गामध्ये तीन प्रकारची मुले असतात.

1 . सर्वसामान्य

2 . सरासरीपेक्षा अधिक बुध्दीवान

3 . सरासरीपेक्षा कमी बुध्दीवान

व्याख्या ः

1 . विशेष शिक्षण म्हणजे अपंग व्यक्तिचे शिक्षण . इटार्ड व व्हिटर

2 . ज्या मुलांच्या गरजा सर्वसामान्य मुलांच्या गरजांपेक्षा वेगळया असतात त्या मुलांना विशेष गरजा असणारी मुले असे म्हणतात .

3 . ज्या विदयार्थ्यांना सर्वसामान्य विदयार्थ्यांसाठी असलेला शैक्षणिक कार्यक्रम शिकत क्र आत्मसात करतांना अडचणी येतात त्यांना त्या मुलांना विशेष गरजा असणारी मुले असे म्हणतात .

4. This category consists of children who have been assessed by a psychologist as having a borderline mild general learning disability (DES Circular Special Education 08/02).
5. Special education or special needs education is the practice of educating students with special needs in a way that addresses their individual differences and needs.
6. "Specially designed instruction, at no cost to parents, to meet the unique needs of a child with a disability." (Special education is governed by federal law in most educational jurisdictions. Under Indviduals with Disabilities Education Act (IDEA)

'समावेशक शिक्षण' हा सर्व शिक्षण मोहीम कार्यक्रमाचा अत्यंत महात्वाचा भाग आहे . त्यानुसार विशेष गरजा असलेल्या मुला मुलींना सर्वसामान्य मुला मुलींबरोबर शिक्षणाच्या प्रवाहात सामील करून घेता येते .

संदर्भ

*दुनाखे ए . **2009** शैक्षणिक व व्यावसायिक मार्गदर्शन आणि समुपदेशन नित्य नुतन प्रकाशन पुणे .*
*आवचर एस . **2012** विशेष शिक्षण नित्य नुतन प्रकाशन पुणे .*
*जगताप एच . **2009** शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र नित्य नुतन प्रकाशन पुणे .*
*गुळवणी एम . **2011** मार्गदर्शन आणि समुपदेशन नित्य नुतन प्रकाशन पुणे .*
Website :
*www.**inclusive**schools.org*
*www.**inclusion**bc.org/.../**inclusive-educ***